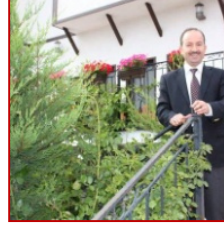




## BAŞKURLAR VE BAŞKURTÇA

### THE BASHKIRS AND BASHKIR LANGUAGE



#### Başkurtlar

'Başkurt' adına (etnonimi) tarih kaynaklarında ilk olarak IX. yüzyılın ortalarında, Pers yazarların eserlerinde rastlanır. Bu devirde özellikle *Sellem et-Tercümân* adında otuz dil bilen biri nin Kuzey Prikaspiy (Hazar) dolaylarına yaptığı seyahat bilinmekteydi. Sallam'ın eserleri başka bir Bağdatlı yazarın İbn Huzdâzbih'in çalışmalarındamuhafaza edilmiştir. İbn Huzdâzbih'in eserine göre, Sellem şehre 27 gün uzaklıktaki Volga ağzında Başkurtları bulmaktaydı. Bu eserde doğuda veya batıda; yer adı belirtilmemiştir. Sellem, Başkurtlarla karşılaşmıştır. Buna bağlı olarak araştırmacıların farklı görüşleri vardır. Bir grup yazar, onun, Başkurtları Priaralskih steplerinde, diğerleri ise Hazar Denizi'nin kuzeyinde, Ural dolaylarında (Priuralye) gördüğüdüşüncesindedir.

X. yüzyılın önemli tarihçilerinden el-Mes'ûdî, Başkurtların IX. yüzyılın sonlarında Aral Denizi civarında Burcan ve Naukerdlerle beraber Oğuzlara (Guzı), Karluk ve Kimeklere karşı yapılan savaşa katıldıklarını yazar. Aynı devrin bir başka yazarı el-Belhi, Başkurtların ülkenin kuzeyinin ormanlık, dağlık kesiminde yaşayan bir halk olduğunu ifade eder. 'Başdgerd'ler iki boya ayrılır. Boylardan biri Gürcistan sınırında yani Bolgar yakınlarında yaşar. Ormanlarında çok iyi korunduklarını, kimsenin onları ele geçiremeyeceğini ve 2000 kişiden oluştuklarını söylerler. Bolgarlara bağlıdırlar.' diye yazmaktadır. Başkurtlar hakkındaki Ortaçağ'ın bütün yazılı kaynaklarından en güvenilir olanı İbn Fadlan seyahatnamesidir.

X. yüzyılın başında Volga Bolgarlarının ülkesinde Müslümanlığı yayması için Arap halifesi Muktedir'den yardım ricasında bulunur. Muktedir 921 yılında Bulgarlara elçilerini gönderir. Elçilik kafilesinde bütün seyahati, yol izlenimlerini, görüşmeleri günlüklerinde anlatan sekreteri İbnFadlan da bulunmaktaydı. Bağdat'tan çıkan kervan Buhara'ya geldi, ardından stepleri aşarak Orta Asya'ya daha sonra Ural (Yai)

nehri vardı. Kervan seyahat esnasında Başkurtların topraklarından da geçti. İbni Fadlan Başkurtların yaşayışları, inançları ve töreleriyle ilgili ilginç tespit ve tanımlamalarda bulunur.

XII. yüzyılın kaynağı İdrisi Kama nehri kıyılarında ve Ural dağları yamaçlarında yaşayan Başkurtlardan söz eder. XIII - XIV. yüzyılın ünlü tarihçisi Reşidüddin onları Türk dilleri konuşan büyük milletlerden sayar. Batı Avrupalı araştırmacılar Başkurtları Madyarlar'la aynı sayar. Doğulu yazarlardan sadece İbni Rüşd, Başkurtlar için 'Çadırlarda yaşar, (hayvanları için) ot ve mera arayarak göç edip dururlar.' kaydını düşer. Onun tasvirlerine göre 'Baskurtlar (Madyarlar)' Peçenekler'le Bolgar essegallerin toprakları arasında yaşarlar' yani Batı Priural'da.

Bu notlardan, Başkurtların Güney Ural'ı yurt edindiklerini ve Türk dili konuşan bir halk olduğunu anlıyoruz.

### Baskurtların Etnogenez Sorunları

Baskurtların etnogeneziyle ilgili birkaç görüş bulunmaktadır: Türk, Ugor, Baskurtların uyruğuyla alakalı ara teori. Baskurtların bir Türk halkı olduğuna ilişkin ilk bilgiler Kaşgarlı Mahmut'un 'Divânü Lugâ'tit-Türk' sözlüğünde yer alır. Kaşgarlı, sözlüğünde Baskurtları, Kıpçak, Oğuz, Kırgız gibi dilleri birbirine yakın yirmi 'belli başlı Türk halkları'ndan bir olarak sayar.

P. İ. Rıçkov, T. Müller, İ. G. Georgi, M. V. Florinskiy vd. Baskurtların Türk soylu olduğundüşünen Rusyalı araştırmacılardan birkaçıdır. M. F. Florinskiy, Baskurtların Türk dilli olduklarını belirtir.

Baskurtların Türk soylu olduğuna dair teori S. İ. Rudenko tarafından da destek görmüştür. 'Komple metodu'nu kullanarak etnogez sorununun çözümüne yaklaşan ilk Rudenko oldu. Bu metot, farklı bilimlerden; etnografya, antropoloji, arkeoloji, tarih ve dil biliminden verileri aynı anda bir araya getirmeye dayanır. Rudenko bu yaklaşımdan hareketle Baskurtların etnogeneziyle ilgili şöyle bir tablo çizer: Baskurtların toprakları MÖ ikinci yüzyılda Avropoidkavimler tarafından iskânedilmişti. MÖ bininci yılın başında, VIII yy.dan erken bu kabileler Baskurtlarınfenotiplerinin en önemli unsurunu teşkil ediyorlardı. Bu kabilelerinMongoloid hatları, yerel Avropoid kavimlerle karışması sonucu belirsizleşti. C. İ. Rudenko Baskurt halkının çoğunun kadim Baskurt dilini kullandığını tahmin etmektedir. Rudenko, kuzeybatı Baskurdistan topraklarındaki eski Baskurtları etnik olarak Tissagetlerle (Herodot'a göre), güney ve doğu topraklarındaki Baskurtların ise Sarmatlar ve Iyrcaelere bağlanabileceğini düşünmektedir. Ona göre Baskurtlar M. S. ilk yüzyıllardan itibaren, 'stepelerde avcılıkla geçinen, dağ ve ormanlık alanlarda avcılık, arıcılık yapan, önemli ölçüde tarımsal faaliyetlerde bulunanbir halktır'. Rudenko'ya göre; Baskurtların temel etnik çizgileri yani fiziki görünümleri, dilleri, ekonomik faaliyetleri ve buna bağlı maddi kültürleri M. S. ilk yüzyıllara doğru şekillenmiştir. Özellikle Büyük Kavimler Göçünden başlayarak devam eden devirlerdeki tarihsel gelişmelerinBaskurtların fiziki görünümüne, hayatlarına ve dillerine yansımaması mümkün değildir. Bununla birlikte ne kuzey Fin-Ugorlar kavimlerle olan temaslar, ne Hunların, ardından Moğol-Tatarların, Kazak kavimlerinin Baskurt topraklarına girmelerine Kalmıklarla ilişkiler ve ne de Kazan Tatarları ve Mişerlar gibi batıdan gelen halklar Baskurtların fiziki görünümünü, dillerini ve hayatlarını kökten değiştirememiştir.

Baskurtların Türk kökenli olduğuna ilişkin teori R. G. Kuzeev'in çalışmalarında ele alınmıştır. Baskurt - Macar akrabalığı yani Baskurtların Ugor soyundan geldiği teorisinin kurucuları Ural - Povolja (Volga boyu)

bölgesine gelen ve Ortaçağ Başkurtları ve dilleriyle ilgili ilgi çeken notlar bırakan Macar keşişleridir. Keşişlerden özellikle Yulian 'onların (Baskurtlar) kendisini dikkatlice dinlediklerini zira dillerinin mükemmel bir Macarca olduğunu, Baskurtların kendisini kendisinin onları anladığını' yazar. 1253 yılında Altın Orda'yı ziyaret eden Katolik misyoner V. Rubrik 'Paskatirlerle (Baskurtlar y.n.) Macarların dili aynıdır' tespitinde bulunur.

Baskurtların Ugor soyundan geldiği teorisini ortaya atan araştırmacı İsveçli esir subay Filip İogann Stralenberg'ti. (1676-1747) O Baskurtları Ostyak olarak kabul ediyordu çünkü komşuları Baskurtları sarı İştıyaklar (Ostıyaklar) diye adlandırıyordu.

V. N. Tatışev ve N. M. Karamzin, Baskurtların Fin-Ugor kökünden geldiği düşüncesinde olan Rus araştırmacılarındandır. Özellikle V. N. Tatışev, Baskurtların Ptolemey'de 'Paskatirler' olarak zikredildiğini, 'büyük bir halk olduğunu, eski Fin dilli Sarmatların 'Susçie Sarmatlar' ardılları olduğunu belirtir. Baskurtların diline gelince V. N. Tatışev şunları yazar: 'Muhammet'in kanunlarını Tatarlarla beraber kabul ettiler ve onların dillerini kullanmaya başladılar ve artık Tatar sayılıyorlar. Ancak dilde Tatarlardan çok ayrılırlar, her Tatar onları anlayamaz'. N. M. Karamzin'e gelince onun Rusya Devletinin Tarihi'nin birinci cildinde 'Slavlar ve Rusya Devletini Oluşturan Diğer Milletler Hakkında' başlığı altında Baskurtların Ural ile Volga arasında yaşadıkları kaydedilmiştir, dillerinin önce Macarca ancak daha sonra Türk dili olduğu, 'dillerini Tatarlarla uzun süre beraber yaşadıkları için unuttuklarını' yazar. Baskurtlarla Madjarların akrabalıkları hakkında D. A. Hvolson, İ. N. Berezin, V. İ. Filonenko vd. araştırmacıların da çalışmaları vardır.

Baskurt bilim adamı M. İ. Umetbayev'in de aynı şekilde Baskurtların Ugor kökenli olduğuna inanmaktadır. Umetbayev, Baskurtların Güney Ural'ın yerli halkı olduğunu, etnik aidiyet bakımından ise Ugor olduklarını ifade eder. N. P. Şastina, Sovyet döneminde Baskurtların Ugor kökenli olduğunu ileri sürmüştü. O, 'Baskartsözünden Baskurt anlaşılmalıdır... Ural dolaylarındaki Ortaçağ Baskurtlarıyla Macarlar arasında akrabalık vardır. Şastina'ya göre göçebe halkların baskıları sonucunda Baskurtların bir kısmı batıya göç etmiş, Macaristan'a yerleşmiş, geri kalanlar ise Türklerle ve Moğollarla karışmış ve dillerini kaybetmişlerdir. Böylece 'Baskurt' adı verilen yepyeni bir etnik grupta çıkmıştır' diye yazar. Baskurtların etnogenezinde Türklerle beraber Ugorların da bulunduğunu savunan kuramlar da vardır.

Sonuç olarak Baskurtların oluşumuna birçok etnokültüre ait bileşenin bulunduğudır. Güney Urallar coğrafyasının eşsizliğinin en önemli nedeni, yüzyıllar boyunca insanlara türlü durumlarda hayatta kalma imkânı sağlamasıdır. Baskurt yurdunun step, dağ eteği ve ormanların, iki doğal coğrafyanın birleştiği yer, doğal afetler dahil hayatı idame hususunda önemli avantajlar sağlar. Nitekim insan topluluklarının en erken çağlardan itibaren orman ve step sınırlarında doğa koşullarına yüksek derecede uyum sağladıkları görülmektedir.

Baskurt halkının beşiği olarak Güney Urallar havzasında hangi çağda olursa olsun maddi kültür, iklim ve politik şartlar değişse bile, buradaki etnik nüve korunmuştur Kültürü bütün geçmiş çağların izlerini taşıyan çağdaş Baskurt halkının oluşması bu geleneğin gelişiminin sonucudur.

## Başkurt Boyları

Başkurtları aşağıda sıralanan şu etnografik grup oluşturur:

### 1. Güneydoğu Başkurtları

Yurtmatlar, Buryazan, Usergan, Tangaur, Kıpçak, Tamyan boyları bu gruba girer.

Türk ve eski Madyarlar temelinde şekillenen Yurtmatlar etnoniminin kadim Macar etnonimi Djarmat (Джармат) ile aynı olduğu düşünülmektedir. Yurtmat Başkurtları günümüzde Sterlitamak, Sterlibaş, Fedorovskiy, İşimbay'da ve Meleuz şehrinin bazı yerleşim bölgelerinde yaşamaktadır.

Usergan, Tangaur, Tamyan, Buryazaneski Başkurt etnosunun özünü oluşturur. Türk kökenli olduğu varsayılan bu boyların bileşiminde İran, Ugor, Moğol etnik grupların yer aldığı düşünülmektedir. Usergan Başkurtları Zilairskiy, Haybullinskiy bölgelerinde ve Orenburg eyaletinin bazı köylerinde; Tangaurlar, Haybullinskiy, Zilairskiy, Abzelilovskiy bölgelerinde; Burzyan Başkurtları, Başkurdistan'ın Burzyan, Baymak, Kugarçin, Kugarçin'in bazı köylerinde, Meleuzovskiy bölgesinde, Orenburg, Kuybışev eyaletlerinde; Tamyan Başkurtları, Abzelilovskiy, Beloretskiy ve Meleuzovskiy'in bazı köylerinde; Kıpçak boyları ise genelde Başkurdistan'nın güneyinde Kumertauskiy, Kugarçinskiy, Ziançurinskiy; Baymak, Abzelilovskiy, Burzyan, Beloretskiy, İşimbayskiy, Alşeevskiy, İlişevskiy bölgelerinin bazı köylerinde yaşarlar Kıpçaklar Başkurdistan'dan başka Orenburg, Saratov, Samara eyaletlerinde de yaşamaktadır.

### 2. Kuzeybatı Başkurtları

Bu grupta Başkurtların üç büyük akraba boyları; Aylinler, Kataylar, Tabınlar yer alır.

Ay, Murzalar, Duvan, Koşso, Kudey, Sızgı, Upey boyları Aylin Başkurtlarını; Katay, Salyut, Sınryan, Bikatin, Kalmak boyları Katayları; Tabın, Badrak, Kumruk boyları da Tabın birliğini oluşturur.

Kuzeydoğu Başkurtları köken olarak Fin-Ugorlarla; Kataylar, Tabınlar ayrıca Moğollarla karışmışlardır. Çağdaş Kataylar, Beloretskiy, Belokatayskiy, Şaranskiy bölgelerinde ve Çelyabinsk, Kurgan eyaletlerinde; Aylin Başkurtları, genelde Ay nehri boyunca yani Salavatskiy, Kiginskiy, Meçetlinskiy, Duvanskiy bölgelerinde, ayrıca Çelyabinsk eyaletinde yaşarlar.

Tabın Başkurtları, Doğu Tabınları (Uçalinskiy, Abzelilovskiy bölgeleri ve Çelyabinsk eyaletine Batı Tabınları (Başkurdistan'ın Gafuri, Karmaskali, Aurgazi, Arhangelski bölgeleri) olmak üzere ikiye ayrılır.

### 3. Güneybatı Başkurtları

Güneybatı Başkurtları Dem ve Güney adıyla iki alt gruba ayrılır. Dem alt grubun temelini Kıpçak kökenli Min boyu oluşturur. Günümüz Minlileri Başkurdistan'ın Ufa, Çişme, Davlekanova, Miyaki, Bişbulyak bölgelerinde yaşarlar.

Güney alt grubu çok karışıktır. Minlerden başka bu alt gruba diğer akraba boylar girer. Güney alt grup Samara, Saratov, Orenburg eyaletlerinde yaşar.

#### 4. Kuzeybatı Başkırtları

İsk, Niinebelskiy ve Kuzey alt gruplarına ayrılır. İsk grubuna *Bulyar, Baylar, Yurmi, İrekte*; Niinebelskiy grubuna, *Eney, Gere, Kirgiz, Ölan, Eldyak, Kanlı, Duvaney, Karişin, Taz, Uvanış*; Kuzey grubuna ise *Uran, Gayna veya Tarhan, Balıksı, Un, Tanıpdahildir*.

İsk Başkırtları İka nehri kaynağından ağzına doğru, nehrin sol yakası boyunca Stepnoy Zay nehrinin yukarısında, Şeşm vd. bölgelerde; Niinebelskiy Başkırtları Agidel nehrinin vadisi ve nehrin her iki kıyısında; Kuzey Başkırtları ise Tulva, Silva, Bisert nehirleri ve Çusova nehrinin yukarılarına değin uzanan bölgelerde yaşamaktadırlar.

Kuzeybatı Başkırtların oluşumunda Bulgar-Ugor, eski Başkırt halkını asimile eden Kıpçaklar başrolü oynadılar. Tatarların Povoljya'dan (Volga boyu) son göçleri kuzeybatı Başkırtların dillerinin değişmesine sebep oldu. Baylar Başkırtlarının bugünkü kuşakları, Bulyar, Yurmiler, Eney, İrektelerin bir kısmı günümüzde asimile olmuş ve Tataristan'ın Aktanış, Menzelin, Argız, Muslimovski, Tukaev, Bavlinskiy bölgelerinde meskûndurlar.

Kuzey Başkırtlar; *Uran, Gayna, Tanıp, Balıksı, Unlar* Başkırsitan'ın Karaidel, Askin, Tatışlı, Birsk, Mişkinskiy, Burayevski, Yanaul, Krasnokamskiy, Kaltasinskiy, Baltaçevski'de, Perm eyaletinin bazı bölgelerinde yaşarlar.

Niinebelskiy Başkırtları ise Başkırdistan'da Kuşnarenko, Buzdyak, Dyurtoli, İliş, Şaranskiy, Çekmaguşevski, Tuymazı, Bakalinskiy'de toplu hâlde yaşamaktadırlar.

Yapının karmaşıklığı, çokbileşenlilik Başkırtların diline, kültürüne hatta fenotipine bugün de yansımaktadır.

Geçmişte her boy ve kabilenin kendi sembolleri bulunuyordu, bu semboller Başkırtların etnogenezi ve etnik tarihlerinin karmaşıklığını ifade etmektedir. Aşağıda Başkırtların en büyük etnik gruplarının sembolleri gösterilmiştir:

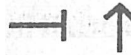
##### Burzyanlar

Kutsal ağaçları - meşe

Uğurlu kuşları - çaylak

Savaş naraları - Aktugan

Damgaları -



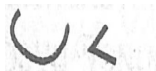
##### Tamyanlar

Kutsal ağaçları - kavak

Uğurlu kuşları - karga

Savaş naraları - Tutiya

Damgaları -



### Başkurt Etnonimi

Başkurt, Başkurt milletinin öz adıdır. Rusça aracılığıyla diğer halklar 'Başkir' biçimini kullanır. Kazaklar, Başkurtları истэк (istek), Иштек (iştek) şeklinde adlandırır. Başkort (башкорт) adının kökeniyle ilgili en az otuz versiyon bulunmaktadır. En yaygın etimolojiler aşağıda sıralanmıştır:

1. 'Başkort (башкорт)' Türkoloji'de 'баш (baş, önde gelen, öncü)' ve Oğuz Türkçesinde ise корт (kurt) kelimelerinden oluşur ve Başkurtların kadim inançlarıyla ilgilidir. Zira Başkurtların kurtarıcı kurt, kılavuz kurt, ata kurt efsaneleri dikkate alındığında kurt'un Başkurtların totemlerinden biri olduğu muhakkaktır. Başkurtların tedavi yöntemleri de buna delalet eder. Örneğin, tüberküloz tedavisinde Başkurtlar kurt ödüerler. Hasta çocukların daha hızlı iyileşmesi için, sağlıklı çocukların da hasta olmamaları için kurutulmuş kurt derisine sararlar.
2. Bir başka sürüme göre 'Başkort (башкорт)' adının etimolojisi, yine 'баш/baş (baş, başta gelen)' ve корт/kurt (arı) kelimelerinden oluşur. Bu tezin sahipleri bilim insanları Başkurtların tarihi ve etnografyasından veriler ortaya koyarlar. Yazılı kaynaklar, Başkurtların eskiden beri kovancılık daha sonra arıcılıkla uğraştığını gösterir. O yüzden arının bir zamanlar Başkurtların totemi zamanla da adları olabilir.
3. Üçüncü sürüme göre Başkort (башкорт) adı 'баш/baş (baş, başta gelen)', кор/kur (çevre, kök, kabile, insane topluluğu) ve çoğul eki '-t'den 'Öncü Kabile' oluşur.
4. Başkort (Башкорт (kurt başı) Altınordu'dan bir boyun tamgası olabilir. Zira Altınordu hanları, boylarının birbirlerinden ayırtdilmesi için onlara tamga, işaret verirlerdi. İhtimal Başkurtlar bu işareti aldı. Fakat Başkort 'Башкорт' sözü Altınordu'nun kurulmasından çok önce de vardı.
5. Başkurt antroponimiyle bağlı olan башкорт/ Başkurt etnonimi Kuman hanı *Başkord*, Hazarların ileri gelenlerinden Başkird, Mısır Memlükü *Başgird* vs. tarihi diğer yazılı kaynaklarda saptanmıştır. *Başkurt* adına bugün de Özbek, Türkmen ve diğer Türk halklarında rastlanmaktadır. Bu nedenle 'Başkort' (башкорт), Başkurt boylarını bir araya getiren bir hanın, savaşçının adı olabilir.

### Başkurt Dili<sup>i</sup>

Başkurt dili, Başkortostan/Başkurdistan'ın devlet dillerinden biridir. Başkurt dili, Türk dillerinin Kıpçak kolunda yer alır. Başkurtça en çok Tatarca, Kazakça ve Nogaycaya yakındır. Başkurt dilinde Moğolca, Mançu - Tunguz, Fin-Ugur ve İran dilleriyle de etkileşimin izleri tespit edilmiştir. Arapça kopyalar da yoğundur. Son yüzyıllarda Rusizm Başkurtçanın söz varlığını derinden etkilemiştir. Başkurt dilini konuşanların sayısı 2002 yılı verilerine göre yaklaşık 1. 057. 000'dir. Başkurt dili, Başkurdistan/Başkortostan Cumhuriyeti'nde, Perm bölgesinin bazı bölgelerinde, Çelyabinsk, Orenburg, Sverdlov, Kurgan, Samara, Saratov, Tyumen'de ve Tataristan, Udmurtiya Cumhuriyetlerinde konuşulur. <sup>ii</sup>

Başkurtçanın tarihinde Altay, Ortak Türkçe, Kıpçakça ve Başkurtça olmak üzere dört ana dönemden söz edilebilir. <sup>iii</sup>

Altay ailesinin MÖ IV - III. yüzyıllarındaki dağılışından sonra Türk dillerinin gelişmesi tarihinde Ortak Türkçe devri başlar. Bu devirde temel söz dağarcığı, temel fonetik özellikler, bütün Türk dilleri ve Başkurtça için ortak olan özelliklerden oluşur.

MÖ I. yüzyılın sonundan M. S. I. yüzyılın başına kadar Hunların parçalanışıyla beraber Ana Türk dili de Batı ve Doğu kollarına ayrılır. Bulgar alt grubunun Ana Türkçeden (proto-Türkçe) ayrılması bu devre rastlar. M. S. IV. - V. yy.dan Oğuz, Karluk ve Kıpçak topluluklarının ayrılmasıyla fonetik, leksikolojik farklılıkların yanı sıra Kıpçak Türk dillerini birbirine bağlayan diğer özellikler oluşmaya başlamıştır.

Moğol öncesi devir boyunca Proto-Kıpçak birliğinde doğu ve batı kolları Altın Orda devrinde ise münferit Kıpçak dilleri görülmeye, Başkurtça da bu dönemde oluşmaya başlamıştır.<sup>iv</sup>

Başkurtçada Oğuz, Bulgar ve Sibirya Türk dillerine has özellikler de bulunmaktadır<sup>v</sup> Başkurt dilinin Oğuz soyundan geldiği varsayımıyla ilgili A. V. Dıbo: 'Baskurt dili, Moğol öncesi devirde temelinde büyük ihtimalle Oğuz grubunda idi'<sup>vi</sup>, Altınordu ve döneminde ve daha geç dönemlerde Kıpçaklaşmaya çok maruz kaldı...' İkinci olarak Bulgarca - Çuvaşça - Macarca ortak etnonimlerin, Volga - Ural bölgesinde ortak toponimlerin yaygınlığı, Başkurt dilinde cins isimler leksikolojisi, rotasızmlı geniş söz varlığı, Başkurt soyunun (etnosunun) şekillenmesinde Bulgar unsurlarının (komponent) da önemli olduğu görüşünün de ortaya çıkmasına yol açmıştır.<sup>vii</sup>

Baskurt dilindeki spesifik 'H' sesinin ortaya çıkması İrani bir dilin alt katman etkisiyle (substrat, İng. 'stratum') ilgilidir.<sup>viii</sup> N. H. Maksutova'nın tezi, sakinlerinin büyük ihtimal Fin-Ugor etkisinde kaldığı Kuzeybatı lehçesinde 'H' sesinin bulunmadığını da ortaya çıkarıyor.

Komşu dillerden münferit leksikolojik alıntıların Başkurt dilinin yapısına özel bir etkide bulunmadığını belirtmek gerekir. Başkurt dili, yabancı dilden en büyük etkiyi Başkurtların İslamiyeti kabul etmelerinden sonra yaşadı. Arapçadan - Farsçadan kitle halinde kelime alımı sadece leksikolojiyi değil Başkurt dilinin ses (fonetik) yapısını da değiştirdi. Bilhassa 'φ, x,' ünsüzleri ortaya çıktı, Başkurt leksikolojisiyle beraber /h/, /f/ve/'κ/sesleri işlek hale geldi. XX. yüzyılda, Rus ve uluslararası sözcük akınının yanı sıra Başkurtça-Rusça iki dilliliğinin artması, Başkurt dilinin fonetik sisteminde yeni değişikliklere sebep oldu. Kendine özgü yeni söz alımına uygun bir fonetik altsistem oluştu.

### Örnek

Bşk. *бузрә* Rus. *ведро* (kova) kelimesinden, Bşk. *торба* Rus. *Труба* (*boru*) kelimesinden kopyalanmıştır. Yeni fonetik sistemi, söyleyiş sistemini, yazım ve 'orfoepiya'yı<sup>ix</sup> etkilemiştir. Ancak bütün bunlara rağmen Başkurt dili daha XI. yüzyılın 70'li yıllarında yazılan Kaşgarlı Mahmut'un '*Divanü Lügâti't-Türk*' sözlüğünde sözü edilen kendi spesifik niteliklerini korumayı başarmıştır.<sup>x</sup> Başkurt dili coğrafi bakımdan üç ana değişkeye ayırır: Doğu, Kuzeybatı ve Güney<sup>xi</sup> Doğu lehçesi, Başkurtistan'ın doğusunda Çelyabinsk, Kurgan ve Sverdlov'un bazı bölgelerinde konuşulur.<sup>xii</sup> Başkurtistan'ın kuzeybatısı Perm, Sverdlov bölgelerinin bazı kesimleri Başkurt dilinin kuzeybatı değişkesinin yaygın olduğu bölgelerdir.<sup>xiii</sup>

XX. yüzyılın 20'li yıllarındaki yönetim ve toprak değişikliklerinde meydana gelen asimilasyon süreçlerine rağmen Menzelinskiy ve Bugulminskiy kasabalarında (kanton) Başkurtçanın kuzeybatı lehçesinin bazı özellikleri, Tatar diyalektologların verilerine göre Tataristan'ın doğu kısmında ve Orenburg bölgesinde<sup>xiv</sup> yerleşik Tatar halkın söyleyişinde korunmaktadır,<sup>xv</sup> Güney lehçesi ise ağırlıklı olarak Başkurtistan'ın merkez ve güneyinde, Orenburg, Saratov, Samara bölgelerinde konuşulmaktadır.<sup>xvi</sup> Başkurtça değişkelerin, Başkurtistan'a komşu Rusya Federasyonu'nu diğer bölgelerinde ve

cumhuriyetlerinde yaşayan Başkurtlar tarafından da konuşulduğunu belirtmek gerekir. Başkurt halkının dağınık yaşadığı yerlerde Başkurt lehçelerinin karışık şekilde konuşulduğu ağızlar da bulunmaktadır.

Başkurtçanın doğu değişkelerinde Ay, Argayaş, Kubalyak, Kızıl, Miass, Salyut, Sredne Ural (Orta Ural) ağızları; kuzeybatıda, Gaynin, Karaidel, Nijnebel'skiy veya Nijnebel (aşağı nebel) ve Tanıp ağızları; Güney değişkesinde ise, Dem, Sakmar ve Sredniy (orta) ağızları önemlidir.<sup>xvii</sup>

Başkurt dilinin lehçeleri ve ağızları birbirlerine çok yakındır. Aralarındaki farklar önem arz etmez. Bununla birlikte onları birbirlerinden ve diğer Türk dillerinden ayıran karakteristik özellikleri de bulunmaktadır. Bu özellikler daha çok fonetikle ilgilidir.

Başkurt dili lehçelerinin belli başlı özellikleri aşağıda sıralanmıştır:

### 1. Eski Türkçe /s/ > Başkurtça /h/

Eski Türkçede *su*'su', *sal*-'bırakmak, yerleştirmek', *bas*-'basmak, ezmek', *başinçaq*'ezilmiş, basılmış; güçsüz' kelimeleri Başkurt dili ve lehçelerinde /h/ünsüzüne gelişmiştir: *hыу*, *һал*, *баһ* (İk - Sakmar değişkesinde ve *баç* yazı dilinde), *баһымсақ* (Kızıl ve Kubalyak, *баçымсақ* Ay değişkelerinde).

Diyalektologlara göre, bu gelişim Başkurtçanın doğu değişkelerinin bir dizi ağızında ve güney değişkesinin İk - Sakmar ağızında görülür: *һарымһақ* (Argayaş ve Salyur değişkeleri) (sarımsak, yemlik), *йаһы* (geniş, enli) (Kızıl değişkesi), *баһ*- (*bas*- fiilinden 'bas') (Burz. ).

/h/ Burzyan ve Salyut değişkelerinde (Salyut değişkesinde bugün de iyi korunmuştur): *çакай* (Burzyan.) 'pelteklik', *кыһка* (Salyut) 'kıs', *кыһым* (Salyut) 'dar', *өһ* (Salyut) 'yukarı', *өһкитәк* (Salyut) 'fıfır, farbala' vd.

Doğu ve güneyin diğer değişkelerinde /ç/ye gelişir: *анçам* (Dem., İrgiz) 'kolay', *таçыл* (Sred. ,Kubalyak) 'tecrübe, kabiliyet, maharet', *ыç* (Dem.) 'is, duman', *таç-таç* (Dem.) 'tas - tas'kısrağı sakinleştirmek amacıyla söylenen ünlem vd.

Proto - Türkçedeki çsesinin dişiler çsesine devam eden geçişi, çsesinin kelime başında bile kullanıldığı güney lehçesinin Dem ağızında özellikle fark edilir: *çөт* 'süt', *çарымсақ* 'sarımsak', *çурау* 'soru', *çәндәрә* 'kanep'e' vd.

Başkurtçanın kuzeybatı değişkesinde /s/ iyi korunmuştur: *çағызак* 'yaban arısı', (S. Bşk. *һағызак*, Tatarcada *кормош*, *шөпшә*), *çакал* 'göğüslük, üstlük' (S. Bşk. dilde *һакал*, *яга*, Tatarca *изү*, *күкрәкчә*), *çыбай* 'yukarıdan' (Edebi dilde *һыбай*, Tatarca edebi dilde *атлы*, *жәйдак*) vd. Kuzeybatı değişkesinde *h* Arapça ve Farsçadan alınan kelimelerde düşer: *ауа* (Gayn, Nijnebel) 'hava', S. Bşk. *һауа*, Tatarca *һава* (Arapça *heva*: 'hava'), *өнәр* (Nijnebel, Tanıp., Gayn) 'zanaat', S. Bşk. - *һөнәр*, Tatarca *һөнәр* (Farsça *hünär* hüner, ustalık'), *уш* (Kuzeybatı) 'zihin, us, bilinç, sağduyu', S. Bşk. - *һуш*, Tatarca *һуш* (Farsça *hu:ş*' bilinç, idrak'.<sup>xviii</sup>

Başkurt dilinin bazı değişkelerinde aynı anda ancak farklı örneklerde üç ünsüze de yani Proto-Türkçe /ç/, /ç/ ve /h/yerastlanır. Örneğin, doğu lehçesinin Kubalyak, Kızıl değişkelerinde bazı sözcüklerde Proto-Türkçeözellikler korunmaktadır: *саралйын/саралдин* 'çulluk, bekas', edebi dilde *һаралйын*; *сарымсақ* 'sarımsak', edebi dilde *һарымһақ*; *саташыу* 'saçmalamak бредить', edebi dilde *һаташыу*. Kubalyak



değişkesinde /h/ve/ç/ünsüzlerinin kullanıldığı görülür: *һаһык* 'kokuşmuş, kokan, pis kokulu, edebi dilde *һаҫык*; *ҫоҫа* 'mekik', S. Bşk. - *һоҫа*; *куһәк* 'parça', edebi dilde *куҫәк*vd. Benzer örnekleri Başkurt dilinin diğer değişkelerinde de bulmak mümkündür. Açıklanan örnekler Başkurtçanın değişkelerinde /ç/ ünsüzünün /s/ aracılığıyla) /h/ye geliştiğini gösteriyor.<sup>xix</sup>

2. Başkurt dili değişkelerinin diğer bir ilginç fonetik özelliği ʒ dış ünsüzünün Genel Türkçe /d/nin yerine kullanılmasıdır. Bu gelişme, Başkurt dilinin üç ana değişkesinde ve hatta alıntılarda görülür.

Söz başında: *ҙимһәу* (Karaidel) 'kız veya koca bulmak, S. Bşk. *димләү*'; *ҙурәтәй* (Kuzeybatı) 'baba tarafından dede'; *ҙәһрә* (Nijebelsk), S. Bşk. *Зәһрә*; Söz içinde: *боҙай* (kuzeybatı) 'buğday', S. Bşk. *бойҙай*, Tatarca *бодай*, *быҙау* (Nijebelsk) 'buzacağı', S. Bşk. *быҙау*, Tatarca *бозау*, *азаланыу* (Srendeural) 'bozulmak, kötüleşmek', S. Bşk. *азыу*; Tatarca *азу*; Söz sonunda: *баҙ* (Sakmar) 'mahzen, bodrum', *каҙ*'kaz'vs. ʒ dış ünsüzünün Başkurt standart dilinin ve değişkelerinin tümünde görülmektedir: *барҙык*'biz gidiyorduk', *беҙҙә*'bizde', *өйҙәр*'evde', *бармазы*'gitmedi', *килмәҙе*'gelmedi' vs. Eski Türkçe /d/nin /ʒ/ye gelişimi Başkurtça dilinin Nijebelsk ağzında /ʒ/alıntısözcüklerdeki önseste dahi görülür: *заман* 'zaman, periyot', *ҙар* 'keder, elem, üzüntü', *ҙакун*'kanun', *ҙакир* - Zakir, özel ad vd. xx Tatarlar, bu ağzı konuşan Menzelin Başkurtlarına şaka yollu kızıl bozular (kızıl buzağılar) (*кызыл боҙаулар*) adını verir.

3. Kuzeybatı değişkesinde *әтәс* (Karaidel), Tanır 'horoz', Başkurt edebi dilde *әтәс*, Tatar edebi dilde *әтәч*; *сейәләнеу* (Karaidel) (ip yumağının birbirine dolaşması), S. Bşk. *сейәлеу*, Tatar edebi dilinde *чуалыу*; *шишен* (Tanır, Nijebelsk) (soyunmak), Bşk. *сисен*, Tatar edebi dilde *чишен*.<sup>xxi</sup>

4. Başkurt değişkelerinin fonetik sisteminde dar ünlülerin geniş ünlülere dönüştüğünü kaydetmek gerekir.<sup>xxii</sup> Türkolojide 'Bulgar rotasizmi -ünlü kayması- *булгарским сдвигом*' adı verilen fonetik gelişmede Tatarcayla birleşir. Bu daralma Bulgar (Çuvaşça?) dili etkisiyle gerçekleşmiştir. R. G. Kuzeev'in savına göre Başkurtlarda Bulgar (Çuvaş?) elementlerinin bulunduğu dikkate alınırsa, Başkurtça değişkelerinin ünlüsisteminin oluşmasında Bulgarca konuşan toplulukların katkısı olduğu kuşkusuzdur.<sup>xxiii</sup> Bu nedenle Başkurt dilinin ünlü sistemi Tatarcanın etkisiyle oluşmuştur hakkındaki tezi doğru değildir zira Başkurt- Bulgar dil ilişkileri Tatar dilinin oluşumundan çok önce başlamıştır.

Bu dönem geriye runik yazılı Orhon Türkçesi metinlerinin diline değin uzanır.<sup>xxiv</sup> İdil-Ural Türklerinin yazı dilini sadece eğitilmiş Başkurtlar kullandı.<sup>xxv</sup> Ancak Başkurtça sözlü değişkelerde varlığını sürdürdü, sesen'lerin (*сәсән* 'ozan, âşik, meddah') aracılığıyla aktarılan bir üstdeğişkesi vardı.

Başkurtların XVIII. yy.da Rus devletine katılmalarıyla yazı diline konuşma ve folklor dilinden ve Rus dilinden alıntılar girmeye başladı. Başkurt *şejereleri*, anlaşmaları, diğer fermanlar ve mektuplar vb. tarihi kaynaklarda bu etkiler izlenebilir.<sup>xxvi</sup> XVI-XVIII. yüzyıllarda eski Başkurt yazı-edebi dili oluşurken M. Aknulla, M. Umetbayev vd. Başkurt aydınları aracılığıyla ulusöncesi dönem eski Başkurt dilinin şekillenmesiyle sona ermiştir.

XIX. yüzyılın sonunda Başkurt dili tarihinde milli dönem başlar. Bu dönem beş alt döneme ayrılır:

1. Eski Başkurtçanın veya İ. G. Galyautdinov'un tabiriyle 'Baskurtlaşmış İdil-Ural Türkleri'nin dilinin edebi dil olarak kullanıldığı XIX. yüzyılın sonundan 1920'li yılların başına değin olan dönem;
2. 1920'li yılların başında XX. yy.da Başkurt edebi dilinin çağdaş nitelikleri oluştuğu dönem

3. 1930 - 1940'lı yıllarda Başkurt standart dilinin temel terminolojisi, işlevsel üslupları, imla ölçüleri ve telaffuz (orfoepiya) şekillendiği dönem
4. 1950 -1990'lı yıllar, sözvarlığı zenginleşmiş, bazı imla ölçülerinin değiştiği ve Başkurt standart dilinin istikrara kavuştuğu ve geliştiği dönem
5. 1990'lı yılların başından günümüze kadar Başkurt dilinin devlet dili olarak gelişimini sürdürdüğü dönem.

5 Şubat 1999 günü Başkurdistan Cumhuriyeti Devlet Meclisi - Kurultayı tarafından 'Başkurdistan Cumhuriyeti Halklarının Dilleri' hakkındaki kanun kabul edildi. Kanun Rusçayla beraber Başkurt diline de devlet dili statüsünü tanıdı. Özel dil kanununun kabul edilmesi, Başkurdistan Cumhuriyeti halklarının dillerinin korunması, öğrenilmesi ve gelişimine yönelik 2000 - 2005 ve 2006 - 2010 yıllarında hazırlanan devlet programları, Başkurdistan Cumhuriyeti anayasasında yapılan değişiklikler, Başkurdistan Cumhuriyeti'nin eğitim hakkındaki kanunu, dil politikasına yönelik düzenlenen otuzdan fazla düzenleme Başkurt dilinin gelişimi ve toplumsal fonksiyonlarının gelişmesi, prestijinin artması için uygun şartları sağlamayı amaçlamıştır. Bu düzenlemelerle birlikte, Başkurtça, eğitimde, kültürde, kitle iletişim araçlarında daha aktif şekilde fonksiyonel olmaya; yerleşim yerlerinin adları, trafik işaretleri ve levhaları, etiketler, levhalar Başkurtça yazılmaya başladı.

Sözvarlığının toplumsal hayattaki gelişmelere anında tepki vermesiyle Başkurtçanın sözvarlığında önemli değişiklikler oldu. Son yıllarda demiryollarında, havaalanlarında, deniz, otogar ve şehir ulaşım araçlarında duyurular Başkurtça yapılmaktadır. Bilişim teknolojisi alanında gelişmeler sonucunda, dil ve bilgi teknolojileri laboratuvarları kurulması Başkurt dilinin bilgisayar programlarının hazırlanmasında rol oynadı. Devlet dili statüsü, ülkede ve dünyada meydana gelen değişikliklerin Başkurt edebi dilinin gelişimini etkilememesi mümkün değildi. Son yıllarda özellikle toplumsal, siyasal ve bilim terminolojisi güçlü bir dönüşüme uğradı. Mesela, Sovyet devrinin neolojizmleri (sovhoz, kolhoz, kolhoznik) tarihsel sözcükler oldu, düne kadar eskimiş denilen tanımlamalar *мәхәррур* (yazar), *сәркәтуп* (serkatip-sekreter), *табип* (tabip-doktor) vd. modern Başkurtçaya geri döndü. Dilde yeni kelimeler türetildi. Örneğin, *көйәрмән* (tarafdar, seyirci), *йәнһүрәт* (çizgi film). Edebi dile konuşma dilinden, halk dilinden sözcük ve tamlamalar girmeye başladı: *гәзит* (gazit- gazete), *урыс* (Uris-Rus) vd. Sözvarlığındaki değişikliklerin yanı sıra Başkurtça dilbilgisinde yeni formlar ortaya çıktı, Rusçanın etkisiyle bağımlı bileşik cümlelerfaal hâle geldi. İmlanın etkisiyle genç neslin konuşmalarında *ý*, *ү*, yumuşak *в* sesleri uygulamada kaybolma, onların yerine *б*, *в* kullanılma eğilimi ortaya çıktı. Örneğin *вак*, *Вәсилә*, *сәбәп*, *бабай*.<sup>xxvii</sup>

Başkurtlar da İslam'ı kabulden önce runik alfabeyi kullanıyordu (VII - XII yy.), Başkurt boylarının runik harflere benzeyen tamgaları (damga) vardı. Başkurtlar daha sonra Uygur alfabesini kullandıkları Uygur ve Arap alfabeleriyle yazılan Altın Orda hanlarının fermanlarından ve diğer belgelerden anlaşılmalıdır.<sup>xxviii</sup>

Başkurtlar yazı için taş tabletler, taş parçalarının yanı sıra kayalara yazılar oyulmuştur. Ustalar taş kömürle veya kükürtle harfin şeklini işaretler, ardından keski ve çekiç yardımıyla bu çizgilere göre harflertaşa oyulurdu. Nitekim yazı için Başkurtlardataşın kullanıldığına ilişkin mezar taşları, sınır taşları ve 'antlaşma taşları'nın yanında halk türkülerinde de konuya ilişkin bilgiler vardır:

Йүгереп кенә мендем тау башына

Ял итәм ултырып, ай, ташына

Һау-сәләмәт кайтһам Уралыма

Тарих языр инем ташына

Koşarak çıktım dağ başına

Oturup dinleniyorum, ay, taşına

Ural'ıma sağ salım dönersem

Tarih yazardım taşına

Başkurtlarda yazı için kullanılan en yaygın malzeme Ruslarda da olduğu gibi huş ağacının (akağaç) kabuklarıydı. Deyimler buna delildir: 'Beryöste'ye (huş ağacı kabuğu) yazılmayan şeye inanma, yani saçma sapan konuşma). Başkurtlar, taş ve huş ağacının kabuklarından başka deri ve tahtalara da yazarlardı. Daha sonra kumaş ve kağıttan da yararlanmaya başladılar.

Başkurtlar İslam'ı kabulde birlikte Arap alfabesini kullandılar, 1928 yılında Latin alfabesine, 1939 yılında ise resmen Rus alfabesine (Kiril) geçildi. Kiril alfabesinin daha XIX. yüzyılın sonunda ve XX. yüzyılın başında Başkurt dilinin yazımında kullanıldığı belirtilmelidir.

### Başkurt Alfabeti

Başkurt dilinin bugünkü alfabeti 42 harften oluşmaktadır. Rus alfabesiyle ortak 33 harften başka Başkurt dilinin özel sesleri için alfabeye 9 harf daha eklenmiştir.

Başkurt Alfabeti	Okunuş	Latin	Örnek	Çevriyazı	Türkçe
1 Aa	a	Aa	атай	atay	baba
2 Бб	бы	Bb	бала	bala	çocuk
3 Вв	вы	Vv	вагон	vagon	vagon
4 Гг	гы	Gg	газ	gaz	gaz
5 Ғғ	ғы	Ğğ	ғалим	ğalim	alim
6 Дд	ды	Dd	дингез	dingez	deniz
7 Ҙҙ	ҙы	Zz	зур	zur	büyük
8 Ee	йэ	Ye ye	егет	yeget	yiğit
9 Ӓӓ	йо	Yo	ёлка	yolka	çam ağacı
10 Жж	жы	Jj	жетон	jeton	jeton
11 Зз	зы	Zz	заман	zaman	zaman
12 Ии	и	Ii	икмәк	ikmek	ekmek
13 Йй	йы	Yu	йыһан	yıhan	dünya
14 Кк	кы	Kk	кәмә	keme	kayık
15 Ҙк	кы	Kk	кала	kala	şehir
16 Лл	лы	Ll	лимон	limon	limon
17 Мм	мы	Mm	мамык	mamık	pamuk
18 Нн	ны	Nn	нур	nur	nur
19 Ңң	ңы	Ñ ñ	моң	moñ	melodi
20 Оо	о	Ū ū	оло	olo	büyük
21 Өө	ө	Ū ū	өй	öy	ev

22	<b>Пп</b>	<b>пы</b>	<b>Рр</b>	<b>парк</b>	<b>park</b>	<b>park</b>
23	<i>Pp</i>	<i>ры</i>	<i>Rr</i>	<i>рәхмәт</i>	<i>rehmet</i>	<i>teşekkür</i>
24	<i>Cc</i>	<i>сы</i>	<i>Ss</i>	<i>саф</i>	<i>saf</i>	<i>saf</i>
25	<i>Çç</i>	<i>сы</i>	<i>Ss</i>	<i>баҫыу</i>	<i>basıv</i>	<i>tarla</i>
26	<i>Tt</i>	<i>ты</i>	<i>Tt</i>	<i>тупрак</i>	<i>tuprak</i>	<i>toprak</i>
27	<i>Уу</i>	<i>у</i>	<i>Uu</i>	<i>урман</i>	<i>urman</i>	<i>orman</i>
28	<i>Үү</i>	<i>ү</i>	<i>Üü</i>	<i>үтек</i>	<i>ütek</i>	<i>ütü</i>
29	<i>Фф</i>	<i>фы</i>	<i>Ff</i>	<i>фил</i>	<i>fil</i>	<i>fil</i>
30	<i>Хх</i>	<i>хы</i>	<i>Kh</i>	<i>хат</i>	<i>hat</i>	<i>mektup</i>
31	<i>Һһ</i>	<i>һы</i>	<i>Hh</i>	<i>һауа</i>	<i>hava</i>	<i>hava</i>
32	<i>Цц</i>	<i>цэ</i>	<i>Ts</i>	<i>цирк</i>	<i>tsirk</i>	<i>sirk</i>
33	<i>Чч</i>	<i>чэ</i>	<i>Çç</i>	<i>чек</i>	<i>çek</i>	<i>çek</i>
34	<i>Шш</i>	<i>шы</i>	<i>Şş</i>	<i>шағир</i>	<i>şag̃ir</i>	<i>şair</i>
35	<i>Щщ</i>	<i>ща</i>	<i>Şç</i>	<i>щётка</i>	<i>şötka</i>	<i>fırça</i>
36	<b>ь</b>	<i>yumuşatma</i>		<i>пальто</i>	<i>palto</i>	<i>palto</i>
37	<i>Ы ы</i>	<i>ы</i>	<i>И</i>	<i>ыңйы</i>	<i>ınyı</i>	<i>inci</i>
38	<b>Ъ</b>	<i>kalinlaştırma</i>		<i>кулъяулык</i>	<i>kulyavlık</i>	<i>havlu</i>
39	<i>Ээ</i>	<i>э</i>	<i>E é, i</i>	<i>эт/элек</i>	<i>et/i/elik</i>	<i>ilk</i>
40	<i>Әә</i>	<i>ә</i>	<i>E - ä</i>	<i>әсәй</i>	<i>esev</i>	<i>anne</i>
41	<i>Юю</i>	<i>йу</i>	<i>Yu</i>	<i>юл</i>	<i>yul</i>	<i>yol</i>
42	<i>Яя</i>	<i>йа</i>	<i>Ya</i>	<i>ямғыр</i>	<i>yamğır</i>	<i>yağmur</i>

42 harften 9'u ünlü harfi, 27'si ünsüz harfi, 4 diftong harfi ve 2 ses değeri bulunmayan işaret bulunmaktadır. ь, ъ işaretlerinin, sırasıyla, yalnızca öndamaksillaştırma ve artdamaksillaştırma işlevleri vardır.

### Örnek Başkurtça Metin

Başkurtça metinlerdenbiri transkripsiyonu ve Türkçesiyle, diğeri ise Kiril alfabesiyle verilmiştir.

#### Иң Кәзерле Акса

Донъяла булған, ти, бер тимерсе. Уның булған, ти, бер шундай ялкау улы, ундайзы көндөз шәм яндырып эзләһәң дә таба алмаһың. Егерме йәшкә етһә лә, үл үз ғүмерендә кыл да кыбырлатмаған. Үзе һап -һау, көслә булһа ла, ашап -әсә лә мейес башында рәхәтләһәп аунай - эште бар тип тә белмәй, ти.

Атаһы елкәһәндә шулай йәшәй биргән үл.

Ләкин тора -бара атаһы қартайған, уның сүкеш тотор за хәлә калмаған, ти. Хәлдән тайғас, үләмдең якынлашыуын һизенеп, улын сақырып алған да:

- Кемгә оқшап шундай ялкау булғанһыңдыр. Ғүмерем буйына мин хәзмәт иттем, донъямды үзем көттәм, ә нинәң бер һум акса ла тапканың юк бит әлә, - тигән қарт.

- Бер һум акса табыу за булдымы эш? - тигән улы.

- Улайһа кәһәп ит, - тигән атаһы. - Бер һум эшләп тапһаң, бөтә донъямды һиңә мираһ итеп калдырымһын, тапһаң - тутыққан қазау за минән ала алмаһың.

Ни эшләргә? Ялкаузың мираһты эләктергеһә килә, ә эшләргә йыбана. Кыл да кыбырлатмай өйрәнгән кешегә эшләп бер һум табыуы анһатмы ни?!

Атаһы менән һүз көрәштерев файзаһыз, сөнки ул үз һүзендә нык тора. Атаһының һүзе кая таш кеүек каты. Ташлы таузы күсереп буһа ла, ата һүзен үзгәртеп буһмай. Әсәһе улын бик йәлләй, ти, үзенең улы бит. Уңайлы вақыт тура килтереп, уға:

- Тыңла әле, улым, бына һиңә бер һум акса. һин кискә тиклем йөрә лә, кис буһғас, эштән кайткан булып, атайыңа бирерһең, - тигән, ти.

Малайзың кыбырлағыһы ла килмәй, ти, ләкин ни эшләһен, барырға тура килә. Әсәһенән бер һум акса, кызынып, кайтыр вақыт еткәс, бер генә түгел, ике сакрымды йүгереп үтә.

Тирләп -бешеп атаһы эргәһенә йүгереп килә. Сак -сак тын ала, битенән шыбыр тир аға, ти. Атаһына бер һум акса һузып:

- Был акса миңә бик киммәткә төштә. Көн буйына үгез кеүек эшләһем. Хәләм бөттә, қолап барам, - тигән, ти.

Атаһы, аксаны алып, әйләндереп -әйләндереп қарай за тағы базлап торған утка ташлай, ти.

- Юк, улым, һин алдайһың. Был акса һиңә бушка килгән. Юкка ғына таузан йүгергәнһең, - тигән, ти. Ә ялкауға һимә, йылмая ла: «Ышанмаһаң, ышанма инде», - тип, йокларға ята.

Улы тәмле итеп йоклаһа ла, әсәһенең бөгөн йоқою кәскән, сөнки қартты алдай алмаясағын белә ул. Аксалар әрәм -шәрәм ителә, малайға ла унан файза юк, ти.

Иртәһеһен әсәһе улына тағы ла:

- Бына нәмә, улым, мирасты бушка ғына бирмәйзәр, уны алырға теләһәң, ысынлап эшләргә тура килер, ахыры. Көнөнә берәр -икешәр тинлек буһа ла эшлә, бәлки, азнаһына берәр һум таба алырһың, - тигән, ти.

Башкаса әмәл калмаған, ти. Ялкауға әсәһенең һүзен тыңларға тура килгән. Азна буйына ул берәүзәргә нәмә ташый, икенселәргә ярзам итә. Берәүзәре уға бер тин, икенселәре ике тин биргәндәр. Шулай итеп, бер һум акса тапкан да атаһына алып кайткан, уның алдына бер ус вак акса һалған, ти.

Қарт, тағы ла аксаларзы әйләндереп -әйләндереп, ауырлығын самалап, яктыға қуйып қараған да:

- Юк, улым, һин тағы ла алдайһың. Был аксаларзы үзең эшләп тапмаһанһың, - тигән дә бөтә аксаны, услап алып, базлап торған утка ырғыткан, ти.

Улы, быға түзеп тора алмайынса, базлап торған утка ташланған һәм, қулдары менән қуззарзы таратып, аксаларзы уттан йыйып ала башлаған, ти.

- Ни эшләйһең һин, атай? Қүпме тир түгеп, көс һалып алған аксамды һин утта яндыраһың? - тип илап ебәргән, ти.

Атаһы қарап торған да:

- Хәзәр ышанам, улым, ышанам. һиңә кеше тапкан акса йәл түгел ине, ә үзең тир түгеп тапканы ана шулай қәзерле бұла ул! - тигән, ти. - Шулай, улым. Эшләһәң, ақсаң да, үзеңә хөрмәт тә булыр, эшләмәһәң, ақсаң да буһмас, кеше аксалары ла ярзам итмәс. Минең һүззәремде ғүмерең буйына исеңдә тот. Шунан қарт улына үзенең байлығын мирас итеп калдырған, ти. Фәрит Иҫәнғолов (Әкиәттәр, 1996: 131 -136).

**İñ Kăzirli Aqsa**

Donyala bulğan, ti, bir timirsi. Unıñ bulğan, ti, bir şunday yalkav ulı, undayzı kündüz şäm yandırıp ézlähäñ dä taba almaşhıñ. Yegirmi yaşkä yethä lä, ul üz ğümirindä kıl da kıbırlatmağan. Üzi hap -hav, küslü bulha la, aşap -ésä lä miyis başında rähätläñip avnay -éşti bar tip tä bilmäy, ti. Atahı yelkähindä şulay yaşäy birgän ul.

Läkin tūra -bara atahı qartayğan, unıñ sükiş tütür za häli kalmağan, ti. Haldän tayğas, ülimdiñ yaqınlaşvın hiziniñ, ulın saqırıp alğan da:

- Kimgä ũqşap şunday yalkav bulğanhıñdır. Ğümirim buyına min hizmät ittim, donyamdı üzim küttüm, ä hiniñ bir hum aqsa la tapqanıñ yuk bit äli, - tigän kart.

- Bir hum aqsa tabıy za buldı mı éş? - tigän ulı.

- Ulayha käsip it, - tigän atahı. - Bir hum éşläp taphañ, bütä donyamdı hiñä miras itip qaldırırmin, tapmahañ - tutıqqan qazav za minän ala almaşhıñ.

Ni éşlärgä? Yalkavzıñ miraştı éläktirgihi kilä, ä éşlärgä yıbana. Kıl da kıbırlatmay ũyrängän kişigä éşläp bir hum tabıvı anhatmı ni?!

Atahı minän hüz küřäştiriv fayzahız, sünki ul üz hüzindä niq tūra. Atahınıñ hüzü kaya taş kivik katı. Taşlı tavzı küsirip bulha la, ata hüzün üzgärtip bulmay. Äsähi ulın bik yälläy, ti, üziniñ ulı bit. Uñaylı vaqıt tura kiltirip, uğa:

- Tiñla äli, ulım, bina hiñä bir hum aqsa. Hin kiskä tiklim yürü lä, kis bulğas, éştän kaytқан bulıp, atayıña birirhiñ, - tigän, ti.

Malayziñ kıbırlağılı la kilmäy, ti, läkin ni éşlähin, barırğa tura kilä. Äsähinän bir hum aqsa, kızınıp, kaytır vaqıt yetkäs, bir ginä tügil, iki saqrımdı yügirip ütä.

Tirläp -bişip atahı érgähinä yügirip kilä. Saq -saq tın ala, bitinän şıbir tir ağa, ti. Atahına bir hum aqsa huzıp:

- Bıl aqsa miñä bik kımmätkä tüştü. Kün buyına ügiz kivik éşlänim. Hälüm büttü, külap baram, - tigän, ti.

Atahı, aqsanı alıp, äyländirip -äyländirip qaray za tağı bazlap türğan utқа taşlay, ti.

- Yuk, ulım, hin aldayhıñ. Bıl aqsa hiñä buşқа kilgän.

**En Kıymetli Para**

Dünyada bir demirci varmış. Onun tembel bir oğlu varmış, onun gibilerini gündüz mum yakıp da arasan bulamazmısın. Yirmi yaşına basmış; ama ömründe kılını da kıpırdatmamış. Kendi sağlıklı, güçlü kuvvetli olsa da yiyip içip ocak başında rahatça yan gelip yatıp çalışmak iş var da demezmiş. Baba parasıyla böyle yaşıyormuş.

Lakin zaman içinde yaşlanmış, onun çekiç tutacak tåkâti kalmamış. Halden düşünce, ölümün yaklaştığını hissedip oğlunu çağırmış:

-Kime benzeyip böyle tembel oldun. Ömrüm boyunca ben çalıştım, dünyamı kendim kazandım, senin hâlâ bir kuruş para kazandığın yok, demiş ihtiyar.

-Bir kuruş para kazanacak iş var mı ki? demiş oğlu.

-Öyleyse iş bul demiş babası. Bir kuruş kazansan bütünü malımı sana miras bırakırım, kazanamazsan paslanmış çivi bile benden alamazsın.

Ne yapmalı? Tembelin mirası alası geliyor ve çalışmaya yelteniyor. Kılını bile kıpırdatmamaya alışmış birine çalışıp bir kuruş para kazanmak kolay mı?

Babasıyla laf yarıştırmak faydasız, çünkü o sözünün eri biriymiş. Ba-basının sözü kaya gibi sertmiş. Taşlı dağı yıkmak olur baba sözünü değiştirmek olmazmış. Annesi oğluna acımış, kendi oğlu ya. Müsait bir zaman bulup ona:

-Dinle oğlum, işte bir som para. Sen akşama kadar dolaş, geç olunca, işten dönmüş ol, babana verirsin demiş.

Çocuğun yerinden kıpırdaması gelmemiş, lakin ne yapsın, gitmiş. Annesinden bir som para alıp, döneceği zaman gelince, sadece bir kilometre değil iki kilometre dolanmış.

Terleyip pişip babasının yanına koşarak gelmiş. Hızlı hızlı nefes almış, yüzünden ter akmış. Babasına bir som para uzatıp,

- Bu para bana çok değerli demiş. Gün boyu öküz gibi çalıştım. Ta-katim kalmadı, yıkılacağım demiş. Babası parayı alıp, evirip çevirmiş bakmış yanan ateşiniçine atmış.

- Yok oğlum sen beni kandırıyorsun. Bu parayı

Yuqqa ğına tavzan yügirgänhiñ, - tigän, ti. Ä yalkavğa nimä, yılmaya la: 'İşanmahañ, işan - u ma indi', - tip, yuqlarğa yata.

Ulı tämli itip yuqlaha la, äsähiniñ büğün yuqūhū kaskān, sūnki karttı alday almayasağın bilä ul. Aqsalar äräm -şäräm itilä, malayğa la unan fayza yuq, ti.

İrtäğihin äsähi ulına tağı la:

- Bina nämä, ulım, miraştı buşka ğına birmäyzär, unı alırğa tilähäñ, ısınlap eşlärgä tura kilir, ahırı. Kününä birär -ikişär tinlik bulha la eşlä, bälki, aznahına birär hum taba alırhiñ, - tigän, ti.

Başkasa ämäl qalmağan, ti. Yalkavğa äsähiniñ hüzin tiñlarğa tura kilgän. Azna buyına ul birävzärgä nämä taşıy, ikinsilärgä yarzam itä. Birävzäri uğa bir tin, ikinsiläri iki tin birgändär. Şulay itip, bir hum aqsa tapқан da atahına alıp kaytқан, unıñ aldına bir us vaq aqsa halğan, ti.

Қart, tağı la aqsalarzı äyländirip -äyländirip, avırlıgın samalap, yaqtığa quyıp қараған da:

- Yuq, ulım, hin tağı la aldayhiñ. Bil aqsalarzı üziñ eşläp tapmağanhiñ, - tigän dä bütä aqsanı, uslap alıp, bazlap tūrğan utқа irğitқан, ti.

Ulı, bığa түzip tūra almayınsa, bazlap tūrğan utқа taşланған häm, қuldarı minän қuzzarzı taratıp, aqsalarzı uttan yıyıp ala başлаған, ti.

- Ni eşläyhiñ hin, atay? Küpmi tir түgip, kūs halıp alğan aqsamdı hin utta yandırahiñ? - tip ilap yebärgän, ti.

Atahı қарap tūrğan da:

- Hüzir işanam, ulım, işanam. Hiñä kişi tapқан aqsa yäl tügil ini, ä üziñ tir түgip tapқанı ana şulay қәzirli bula ul! - tigän, ti. - Şulay, ulım. Eşlähähäñ, aqsañ da, üziñä hürmät tä bulır, eşlämähähäñ, aqsañ da bulmaş, kişi aqsaları la yarzam itmäs. Miniñ hüzzerimdi ğümiriñ buyına isıñdä tüt.

Şunan қart ulına üziñiñ baylığın miras itip қалdırған, ti.

*Ferit İsenğolov (Äkiättär, 1996: 131 -136).*

kazanmamışın, ha-vadan gelmiş sana. Boş yere dağı taşı dolaşmışın demiş.

Tembelin umurunda mı, gülümseyip: 'İnanmazsan, inanma!' diyerek uyumak için yatmış. Oğlu tatlı tatlı uyuyormuş. Annesinin bugün uykusu kaşmış; çünkü ihtiyarı kandıramayacağını biliyormuş. Paralar boşu boşuna harcanıyor, çocuğa da ondan fayda yok demiş.

Ertesi gün annesi oğluna daha:

- İşte oğlum mirası boş yere vermezler, onu almak istersen, sonunda gerçekten çalışmak zorundasın. Her gün birer ikişer kuruşluk olsa da çalış, belki haftasına birer som kazanabilirsin demiş.

Başka çare kalmamış. Tembele annesinin sözünü dinlemek kalmış. Hafta boyunca o, birilerine bir şeyler taşımış, diğerlerine yardım etmiş. Birinciler ona bir kuruş ikinciler iki kuruş vermişler. Böyle yapıp bir som para kazanmış alıp babasının yanına gitmiş, onun önüne bir avuç bozuk para koymuş.

İhtiyar, daha da paraları evirip çevirip ağırlığına bakarak işiğe koyup bakmış ve:

- Hayır oğlum sen yine aldatıyorsun. Bu paraları kendin çalışıp kazanmadın demiş ve bütün parayı avuçlayarak ateşin içine atmış.

Oğlu buna dayanamayıp ateşi dağıtıp paraları ateşten toplayıp çıkarmaya başlamış.

- Ne yapıyorsun sen baba? Ne kadar ter dökerek güç harcayarak kazandığım parayı sen ateşte yakıyorsun? Diyerek ağlamaya başlamış.

Babası bakmış ve:

- Şimdi inanıyorum. İşte insan kazandığı para yel değil, kendin ter döküp kazandığın para böyle kıymetli olur demiş. Böyle oğlum. Çalışsan para da kendin hürmet de kazanırsın. Çalışmazsan paran da olmaz, insan-ların paraları da yardım etmez. Benim sözlerimi ömrün boyunca aklında tut.

Böylece ihtiyar servetini, malını mülkünü oğluna miras bırakmış.

*Ferit İsenğolov (Masallar, 1996: 131 -136).*

**Kaynaklar**

- Biner, İ. (2014). *Başkurt Dili Grameri*. İstanbul: İÜ Avrasya Enstitüsü Yayınları.
- Çeçenov, A. (2002). *Grammatika Tyurkskih Yazıkov*.
- Musayev, K. M., Çeçenov, A. A. (2002). *Sravnitel'no-istoričeskaya grammatika tyurkskih yazıkov*. Moskva.
- Dibo, A., Hisamitdinova, F. (2009). *Grammatika Başkirkogo Yazıka*.
- Galyautdinov, İ. (2000). G., *Tyurkskaya Filologiya*.
- Hisamitdinova, F. G. (2011). *Başkirkiy Yazık*. Moskva.
- İşbirdin, E. F. (1986). *İstoriceski Razvitije Leksiki Başkirkogo Yazyka*. - M.
- Kaşgarlı Mahmut. (2010). *Divanü Lugâti't-Türk*. s. 22.
- Kuzeyev, R. G. (1974). *Prishazdenije Başkirkogo Naroda*. -M.
- Maksutova, N. H. (1976). *Vostochnij Dialekt Başkirkogo Yazyka* - M.
- Mirjanova, S. F. (1991). *Başkirk-Ruskiy Slovar'*.
- Musayev, K. M. (2002). *Grammatika Karaimskovo Yazyka*.
- Şekur, R. (2002). *Başkort Dialektarı*.
- Tenişev, E. R. (1979). *Grammatika Tyurkskih Yazıkov*.
- Vtoriy Vsemirniy Kurultay (2002). s. 47 – 50.
- Timurtaş, F. Kadri (1977). *Eski Türkiye Türkçesi*. İstanbul: İÜ Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Yavuz, Serdar. (2011). 'Türkiye Türkçesi Ağzılarında Bağlaçlar'. *Diyalektolog*, S. 3 s. 59-107.
- Yoldaşev, A. A. (2010). *Grammatika Sovremennogo Başkirkogo Literaturnova Yazıka*.
- Yanguzin, R., Hisamitdinova, Korennie F. G. (2007). *Norodi Rossii Bashkiri*. s. 248.



Düzenleyen: Süer Eker

<sup>i</sup> Bu makale İsmet Biner, *Başkurt Dili Grameri*, İÜ Avrasya Enstitüsü Yayınları: 6, İstanbul 2014, s. 17-39'dan yararlanılarak hazırlanmıştır.

<sup>ii</sup> Vtoroy Vsemirniy, 2002 s. 47 - 50.

<sup>iii</sup> Dibo, Hisamitdinova, 2009 s. 313 - 331.

<sup>iv</sup> Dibo, 2006, s. 816.

<sup>v</sup> Yanguzin, Hisamitdinova 2007, s. 248.

<sup>vi</sup> Dibo, 2006, s. 816.

<sup>vii</sup> Kuzeyev, 1974, s.413 - 424; Hisamitdinova, 1989, s. 80 - 87.

<sup>viii</sup> Maksutova, 1976, s. 186.

<sup>ix</sup> Rus. орфоэпия, konuşma bilimi, ölçünlü sözbilim

<sup>x</sup> Kaşgarlı Mahmut, 2010, s. 22.

<sup>xi</sup> Çeçenov, 2001, s. 257.

<sup>xii</sup> Maksutova, 1976, s. 12.

<sup>xiii</sup> Mirjanova, 1991, s. 5.

<sup>xiv</sup> Bayazitova, 1982, S.3-9.

<sup>xv</sup> Sadıkova, 1979. S.73- 104.

<sup>xvi</sup> Mirjanova, 1979, S. 4.

<sup>xvii</sup> Şekur, 2002, 218 - 222 s.

<sup>xviii</sup> Ve Türkçe kökenli aḥ

<sup>xix</sup> Urtegeşev, 210, 214-217.

<sup>xx</sup> Mirjanova, 1991, S.5; Yoldaşev, 2010, S. 124.



- 
- <sup>xxi</sup> Mirjanova, 1991. S. 124.  
<sup>xxii</sup> Çeçenov, 2002.S.257 - 258.  
<sup>xxiii</sup> Kuzeev, 1974. S. 417.  
<sup>xxiv</sup> Tenişev, 1979. S.85-86.  
<sup>xxv</sup> Galyautdinov,2000, S. 25.  
<sup>xxvi</sup> Galyautdinov, 2000.S.30-31.  
<sup>xxvii</sup> Hisamitdinova, 2010, S. 5.  
<sup>xxviii</sup> Tenişev, 2006, S.105-109.